

## Válasz az opponensi véleményekre

Elsősorban köszönetet szeretnék mondani mindhárom opponensemnek, akik ennyi időt, energiát, szellemi kapacitást szántak arra, hogy elolvassák és véleményezzék értekezésemet. Számos megjegyzés, kritika, észrevétel eleve abból adódik, amivel magam is szembesülök minden alkalommal, amikor kiadok a kezemből bármilyen munkát – pár nappal később kell ráébrednem arra, mi és honnan hiányzik, mi és hol félreérthető, mi és hol lehet akár 'zagyvaság' (amint Kilényi Professzor mondja), vagy talán csak további kimunkálást igénylő gondolat. Éppen ezért, jelen értekezés nyomán jelentek/jelennek meg egyes részeket jobban kifejtő cikkeim és egy kötet is (így a Magyar Tudományban, az utóbbi pedig Hollandiában, az Europa Law Publishing kiadónál angol nyelven, társszerzőkkel), amelyekben számos kérdés még határozottabban, mélyebben mutatkozik meg, az alapkonceptió változatlanul hagyása mellett. Ezt persze lehet tudománytalannak is minősíteni – hiszen sokan ezt mondják az egész jogtudományra –, de szerintem inkább a kutatói pálya természetes velejárója. Éppen ezért öröm, ha opponenciákat kap a kutató, mert azok rámutatnak a foltokra, legyen azok csak szürkék, esetenként akár sötétebbek, illetve legyenek hibák vagy csak további kifejtést igénylő tételek, pontosításra váró vagy nem is pontosítható kérdések, illetve esetenként az opponencia nyomán át lehet gondolni az egész irányultságot, és azt vagy megerősítve látni vagy revideálni. Köszönet tehát a kritikákért, természetesen különösen a dicsérő szavakért, amelyekben ezúttal jobbra két opponensem részesített. Mindenesetre a három vélemény megerősített abban, hogy alapvetően azt mondtam el, amit fontosnak tartok és úgy, ahogy az szükséges. Természetesen lehet ezzel, illetve az egész koncepcióval, egyet nem érteni – amint történt is –, de a tudomány – különösen igaz ez a társadalomtudományra – sajátja az is, hogy nem szükségképpen egysíkú, nem feltétlenül egyetlen, perdöntő igazság létezik. Különösen nem az olyan területeken, amelyek – mint az általam választott is – még a mai napig forrásban vannak. Ez persze megnehezíti a munkát, de egyben érdekessé is teszi.

A három opponensi vélemény teljesen eltérő megközelítésében is, módszerében is, éppen ezért szerencsésen kiegészítik egymást. Ez a legfontosabb indoka annak, hogy igyekszem nem egyenként, hanem együtt reagálni az opponensek véleményére, felvetéseire. Ez alól egy kivételt mégis teszek majd, lévén a koncepcionális kérdésekben valójában egyetlen érdemi ellenvéleményt Kilényi Professzor fogalmazott csak meg, tehát erre külön is ki kell térnem. Elöljáróban azonban mindössze egy rövid összegzést tennék, abc-sorrendben haladva:

Bruhács János úttörőnek és jelentősnek tekinti a munkát, amely további gondolkodásra serkent és hozzájárul a jogtudomány fejlődéséhez. Érdemként emeli ki a pozitív jogi megközelítést, a logikus rendszert, az induktív megoldást, amely kellő iránymutatást ad a probléma útvesztőjében és további gondolkodásra ösztönzi az érdeklődőket. Az értekezés alapvető irányultságát, problémafelvetését elfogadja, azokkal egyetért, legfeljebb esetenként kiegészítést, árnyaltabb megközelítést szeretne olvasni – azt is jobbra a későbbi, további munkákban –, illetve egyes véleményekkel érdemben vitatkozik, elfogadva azonban, hogy ezek valóban vitás kérdések és semmiképpen sem hibák – inkább a különféle megközelítés lehetőségének jelei. Több terület kifejtését, értelmezését különösen sikeresnek tartja.

Kilényi Géza alapvetően nincs megelégedve a megközelítéssel, eleve nem fogadja el, hogy a fenntarthatóságot és a fenntartható fejlődést azonos rendszerben kezeljem, különösen nem fogadja el az utóbbi fogalomhoz kapcsolódó kritikáimat, úgy véli, meg kell óvni az értekezésben szerinte kiérezhető negatív felhangtól ezt a területet, ezt a fogalmi rendszert. Éppen ezért aztán nem is vizsgálja a részleteket, különösen nem teszi ezt az ún. B. részben. Számos saját értelmezése, javaslata van, amellyel alapvetően más utakra ösztönöz, amelyek ugyanakkor sok tekintetben eltérnek a ma ismert, bevett nézetektől. Véleménye szerint az értekezés nem is jogi megközelítésű.

Prugberger Tamás kiemeli, hogy a fenntarthatóság/fenntartható fejlődés kérdéskörét az értekezés a maga teljességében, annak jogi relevanciáival együtt dolgozza fel, és teszi ezt hiánypótló módon, e tekintetben első és sikeresen első hazai kísérletként. Minden pontot végignéz, kiemelve a lényegi eredményeket, esetenként kisebb mértékben vitás kérdéseket. A két rész elkülönítését nem tartja szerencsésnek, mert ennek következtében megjelennek ismétlések, amelyek azonban nem mennek a színvonal rovására. Véleménye szerint az értekezés a fenntartható fejlődés mibenlétét újszerű módon és kifejezetten jogászai szempontból ragadja meg, kiemelve abból a releváns jegyeket. A módszertani megközelítést – „körsugaras” – helyesli, bár több gyakorlati példát is örömmel vett volna.

Mindhárman egyetértene abban – éppen ezért erre később nem is térek ki –, hogy jelentős – Prugberger Professzor szerint egyenesen ’imponáló’ – szakirodalmi háttérrel, dokumentumokkal, joggyakorlatot széleskörűen dolgoz fel az értekezés, még ha van olyan vélemény is (Kilényi Géza), amely ennek szükségességét nem minden esetben fogadja el, de senki nem mutat rá lényegi alapoató elemek hiányára. Bruhács Professzor kiemeli, hogy még a legújabb dokumentumok, legfrissebb irodalom sem hiányzik. Minden opponens fontosnak tartja a vonatkozó nemzetközi bírói fórumok joggyakorlatának beemelését is.

A szakirodalommal kapcsolatban egy kritikai megjegyzésre kell kitérnem, mégpedig Kilényi Professzor véleménye okán. Opponensem ugyanis láthatóan nem tartja szükségesnek a számos külföldi irodalmi és más forrást (’van nekünk is olyan emberünk, aki néha mellé nyúl’), különösen akkor nem, ha ez együtt jár egyes nézetek túlzott mértékű elfogadásával (’leveszi a sapkát egy nagyobb ország előtt’). Nem vitás, és ebben igazat kell adjak Neki, hogy indokolatlanul, pusztán a másolás vagy hivatkozás kedvéért – különösen, ha az az ismétlésen kívül nem megy tovább – nem kell, sőt nem is szabad a szükséges minimumnál többet foglalkozni a nemzetközi forrásokkal, különösen, ha vannak hazaiak is. A kérdés az, mi a helyzet jelen esetben, ahol az egész fogalmi kör eredendően nemzetközi, rendkívül kevés lehetséges hazai új elemmel, – gondolok itt kifejezetten a fenntartható fejlődés/fenntarthatóság egészére és jogi vonatkozásaira különösen. Elsőként ezért Bruhács Professzort idézem válaszul, aki hangsúlyozza, hogy nem vitásan a nemzetközi politika által kialakított és a nemzetközi jogi dokumentumokban tükröződő fogalomról vagy koncepcióról van szó. Ehhez nyugodtan hozzátehetjük, hogy a hazai megközelítés ennek megfelelően nem, vagy csak kis részben jelenthet eltérést, nem lévén saját rendszere az egész fogalmi körnek idehaza, de talán erre nincs is szükség. Nem feltétlenül kell globális problémákat nemzeti színekben feltüntetni. Ha pedig maga a problémakör, amely távolról sem jutott

nyugvópontra, eleve nemzetközi, mondhatni globális, akkor felvetődik a kérdés, mennyire lehet megkerülni a források nemzetköziségét? Szerintem ez egyáltalában nem lehetséges. Prugberger Professzor éppen azt veti fel, hogy még ennél is több nemzetközi forrás, nemzetközi kitekintés is indokolt lett volna – pl. a klímaegyezmény folyamatos felpuhulására gondolva.

Éppen az jelen munka egyik célja, hogy a hazai jogászi közvélemény is fordítson nagyobb figyelmet a fenntarthatóság értelmezésének egyes jogi szempontjaira, megpróbálva megkeresni a lehetséges hazai hozzáadott értékeket, amelyek azonban többnyire ugyancsak a nemzetközi megoldásokra fognak visszautalni. Szerencsére ennek több nyomát fedezhettem fel az elmúlt egy-két évben fiatalabb kutatók munkáiban. Tehát, ha kritika illet emiatt, akkor vállalom ezt a kritikát, sőt kijelentem azt, hogy éppen arra van szükség, hogy becsatornázzuk az aktuális nemzetközi trendeket, noha biztosan lehet találni még számos olyan kérdést, aminek nagyobb figyelmet kellett volna szentelni – ilyen a világkereskedelem aspektusa, amire Bruhács János hívja fel a figyelmet (beruházás-védelem, zöld protekcionizmus, stb.), amelyhez még hozzá lehetne tenni a WTO álláspontjait, stb. Azt viszont már az elején megjegyeztem, hogy nem lehetséges mindent belezsúfolni egy értekezésbe, ezért szükségképpen szelektálok. Válogatok a forrásokban is, kiemelve a legfontosabbakat, a meghatározóakat, legyen az ENSZ szakértői bizottság vagy EU Bíróság, új-zélandi vagy görög szerző. Nyilván vannak további források is, amelyeket még fel lehetett volna venni a listára. A sapkát azonban nem vettem le egyik előtt sem, aligha mutatható ki, hogy egyes nézeteknek abszolút jelentőséget tulajdonítanék. Ha valamit mégis alaposabban vizsgállok, akkor ez Európa, azon belül is szükségképpen az EU. Ennek oka nem csupán tagállami mivoltunk, hanem az a viszonylag konzisztens fenntarthatósági, környezetvédelmi, fejlesztési, stb. politika, a hozzá kapcsolódó normatív anyaggal és annak joggyakorlati leképeződésével, amit más szervezet, különösen más nemzet joga nem tudott kitermelni. Más ország, nemzet írásai külön nem szerepelnek, más jogrendszerek álláspontja nem kap különül hangsúlyt. De sapkát itt sem emeltem vagy emelek, sőt nagyon is kritikusan vizsgálom pl. a fenntartható növekedéssel összefüggő, szerintem káros törekvéseket, vagy az integráció végre jogilag is megfogható mivoltának devalválódását Lisszabon óta.

Mielőtt az opponensi véleményekkel kapcsolatos egyes részletekre kitérnék, egy elvi megközelítésre kell rávilágítanom. Teszem ezt azért, mert miközben két opponensem – Bruhács és Prugberger Professzorok – számára nem volt kétséges mondandóm célja és értelme, Kilényi Professzor véleményét kiváltképpen arra alapozta, hogy megvédje a fenntartható fejlődés eszméjét az én ellenséges nézeteimmel, esetenként szerinte a fenntartható fejlődést magamhoz ölelő, másszor eltaszító attitűdömmel szemben. Nem kétséges, hogy ha ilyen vélemény is megfogalmazódhatott, az csak a disszertáns hibája, nyilván nem volt elég világos, nem volt elég egyértelmű. Igaz ugyan, hogy ez a három véleményből egyre mondható el, de ez sem elfogadható arány.

A fentiek okán szükségnek tartom megismételni – vagy pontosítani –, mi volt mindig is, az értekezésben is és az azóta e témában megjelent írásaim szándéka, célja, különösen pedig kiindulási pontja. Soha nem vontam és nem is vonom kétségbe, hogy a fenntarthatóság nem veszít aktualitásából, erre jó gyakorlati példaként szolgálhat az általam is idézett két fontos stratégiai dokumentum: a hetedik EU környezeti

akcióprogram és a hazai fenntartható fejlődési stratégia (NFFS, 2012) – mindkettőt az értekezés beadásának őszén fogadták el. Jó példa az immár közel két éve megrendezett második ENSZ riói csúcs is, és számos más, általam is említett dokumentum, amelyek eredményképpen mégsem jutott a kérdés továbbra sem nyugvópontra, iránya, tartalma, lényege folyamatos vita tárgya.

Az értekezés kiinduló pontja tehát a nemzetközi küzdőtéren, és különösen ennek jogi vonatkozásaiban (ENSZ szakértő bizottság, ILA, EU, és természetesen a jogirodalom) megjelenő, évtizedek óta tartó tisztázó folyamat, amely látszólag nem ér véget, miközben újabb és újabb adalékok jelennek meg – így az általam külön fejezetben elemzett reziliencia is ennek egy erősödő vonatkozása. Mindezek azonban nem – amint magam sem – kérdőjelezik meg sem a fenntarthatóság, sem a fenntartható fejlődés jelentőségét, legfeljebb összetevőinek arányát. Egyben ismétlen aláhúzom, hogy – amint másik két opponensem maga is tette –, a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés fogalmait felváltva használom, így ennek felel meg a cím is. Ez szemet szúrt Kilényi Professzornak, magam azonban nem értelmezem ezt hibaként, hiszen – amint ez az értekezésből is és a következőkből is kiviláglik – legegyszerűbb módon olvasva a fenntarthatóságot szeretnénk elérni, és ennek megvalósításához jutunk el a fenntartható fejlődéssel, vagy másként szólva, a fenntartható fejlődés az egyetlen hosszútávon tartható megoldás akkor, ha fenntarthatóságban gondolkodunk.

Mindkettő megjelenik a jogban, nemzetközi szerződésekben, alkotmányozásban, konkrét jogszabályokban, joggyakorlatban, nem csoda, hogy annyi kötet és cikk, esszé és politikai (policy!) vitaanyag, stratégia és előadás szól ezekről. Tudván tudom, ki is emeltem, hogy a jog önmaga nem fogja megoldani a környezeti, fenntarthatósági válságot, nem képes kiváltani gazdasági modellváltást, erkölcsi megújulásra sem vezet, de mindehhez hozzájárulhat, sőt közvetlen, rövid távú jelentősége rendkívüli lehet, egyes folyamatok megindításában, de akár lassításában is. Nem jogász szerzők írták le (Láng István, Kerekes Sándor, Papp Sándor és mások) a Magyar Tudományban tavaly, mennyire fontos az emberi jogok és kötelezettségek együttes megfogalmazása, az állami szerep figyelmes kimunkálása, az önkormányzatiság vagy akár általánosabban a szubszidiaritás megfelelő megítélése, a társadalmi részvétel kiegyensúlyozott megközelítése, a piac szabályozása, sőt kordában tartása. Az sem vitás, hogy a döntéshozók és a döntéstámogatók érdeke, ismerete, szándéka adott esetben nem erre a célra irányul – elsősorban azért, mert mások az időhorizontok, más a 'megtérülési idő'. A jog, vagy bármely más normatív szabályozás azt közvetíti, amit mondanak neki, amire rendelik, bár ugyanúgy tudna távlati értékeket is szolgálni, ha erre kapna felhatalmazást.

Itt kell máris vitában szállnom Kilényi Professzorral, aki azt veti szememre, hogy politikai oldalról közelíték. Ez részben szükségképpen igaz is, alapvetően azonban nem ez a helyzet. Igaz annyiban, hogy aligha lehet nem tudomást venni arról, hogy a fenntartható fejlődés a politika, azon belül is a nemzetközi politika gyermeke – ezt Bruhács Professzor külön ki is emeli –, vitája ma is főleg ezen a színtéren mozog. Igaz annyiban is, hogy a jog nem vonatkoztathatja el magát a politikától, jelen esetben a fenntarthatósági vagy környezetpolitikától. Nem tudom jó szívvel elfogadni ugyanakkor ezt a megjegyzést azért, mert az értekezésnek messze több, mint kétharmadában tisztán és kizárólag jogi kérdéseket elemzek, az emberi jogoktól a szubszidiaritásig, az EU

szerződéseinek tartalmától az elővigyázatosság elvéig, illetve ezen felül is szinte csak olyan kérdésekkel foglalkozom, mint a jogtudomány nézetei, a nemzetközi dokumentumok elemzése, az EU másodlagos joga vagy éppen ítélkezési gyakorlatának következményei, stb. Tehát úgy fogadom el ezt a megjegyzést, mint egy szükséges következtetést, de nem tudom elfogadni, mint a kritikus tömeg meghaladását jellemző hibát. Ez az összefüggés szerintem nem hiba, hanem szükségszerűség.

Előre kell bocsátanom, és nem csináltam abból titkot, mert most is vallom: a fenntartható fejlődés központi kérdése a környezetvédelem – ezt Prugberger Tamás helyeslően húzza alá és Bruhács János is elfogadja, hogy valamihez kell kapcsolódni és ez lehet az ökológia –, hiszen ha nem ebből indulunk ki, egyre inkább bonyolódik, egyben azonosíthatatlanná válik az a potenciális szabályozási terület, amelyben mozogni próbálunk, határai elmosódnak, hiszen a békétől a szegénység elleni fellépésig valójában mindent ide lehet kapcsolni – minden összefügg minden mással, mondja az ökológia egyik leegyszerűsített törvénye. És ezek a tartalmi elemek számos esetben önellentmondásba keverednek, kioltják egymást – mert miként szoríthatom vissza a gazdasági növekedést, ha közben fel kell számolni a szegénységet, miként biztosíthatok jogot a környezethez, együtt a fejlődéshez való joggal, miként érvényesülhet az állami szuverenitás, miközben azt erőteljesen korlátozni kellene. Arra a kérdésre is többféle válasz adható, mennyire és milyen értelemben tekinthető mindez jogi követelménynek, illetve mi is, mi lehet mindennek tényleges tartalma, így aligha lehet a fenntarthatóságra vagy fenntartható fejlődésre vonatkozóan egységes, egyértelmű jelentést adni. A fenntarthatóság és/vagy fenntartható fejlődés olyan szlogenné vált sokak számára, amit gyakran használnak, tényleges tartalom nélkül, tudván, hogy reálisan aligha számon kérhető. Éppen ezt emelem ki és nehezményezem, mint tényt – amit sajnos Kilényi Professzor az én rovásomra kritizál és persze teszi teljes joggal, amíg arról van szó, hogy mennyi ellentmondást szül a fogalmi tisztázatlanság, de ez sajnos nem az én hibám. Bár úgy lenne, mert akkor az értekezés fogalmi rendbetétele elősegítené a tisztánlátást. Ki kell tehát emelni egy referencia pontot, ha nem akarunk teljesen parttalanná válni. A kuszaság pedig nem az én megközelítésem következménye, éppen ellenkezőleg, megpróbálok némi fogódzkodókat adni.

Itt ismét el kell időznöm Kilényi Professzor azon értelmezésén, amelyik a fenntarthatóságot és a fenntartható fejlődést sajátos módon választja szét, amint erre – illetve a fejlődés ugyancsak egyedi értelmezésére – oldalakon keresztül hoz példákat is. Sajnos, minden tiszteletem ellenére nem tudok ezzel azonosulni, és úgy tűnik a kortárs irodalom és a rendelkezésre álló jogi – és persze politikai – dokumentumok sem. „Amikor a „fenntartható” szót írtam, érzékeltettem, hogy azokról van szó, akik – többnyire önhibájukon kívül nem tudnak vagy nem is akarnak sem megőrizni, sem bővíteni.” – mondja Kilényi Professzor. Ez is lehet természetesen a fenntarthatóság megközelítése, amire bizonyosan lehet érvet is találni, mégis azt kell mondjam, az általánosan elfogadott megközelítés nem ez. Számos példát idézhetnék, mint az MKPK 2008-as körlevele a teremtet világ védelméről, ami világossá teszi (pl. 27. vagy 155. pont), hogy a fenntarthatóság alatt azt érti, amire magam is utaltam az értekezésben, tehát azt az állapotot, amit el szeretnénk érni a fenntartható fejlődéssel és nem azt, hogy egy társadalmi csoport egy adott meglévő helyzetet konzervál, miközben már fejlődni nem képes. A kiindulás, amit magam is alkalmazok tehát nem a sajátom, nem is mernék vállalkozni bevett, általános elismert fogalmak újraértékelésére, de ez nem is szükséges.

Így minden bizonnyal helyes Kilényi Professzor megközelítése – „az én javaslatomban a fenntartható fejlődés azokat gyűjti össze, akik képesek a következő generációk számára megőrizni, sőt bővíteni, míg a fenntarthatóság körébe tartozók erre nem képesek, de ők is – joggal – igényt tartanak arra, hogy akár a stabil tevékenységet folytatók, akár a fokozatosan csökkenők adott esetben kapjanak segítséget.” –, de én nem tudok erre építkezni. Ha ez az opponens szerint olyan alapvető hiba, ami alkalmas az értekezés megalapozottságának megkérdőjelezésére, akkor is maradok sajnos ennél a hibánál, mert nem tudom más értelmezéssel összekapcsolni a fenntartható fejlődést, márpedig a kettő el nem választható. Nem csoda, ha Bruhács János opponensem egyszerűen egymást felváltó fogalmakként használja a párost – szerinte a két téma egyértelműen összefügg, azokat a kölcsönös függőség jellemzi, és a jog világa csupán egyik vetülete a nagy egésznek. Ebben az útvesztőben szerinte jó iránymutatást kaphat az olvasó az értekezéssel. Prugberger Tamás pedig ugyancsak osztja a két témakör elválaszthatatlanságával kapcsolatos véleményemet.

Amint már az értekezés bemutatása során kiemeltem, a fenntarthatóság és/vagy fenntartható fejlődés jogi tartalma mindenesetre, még a kiindulási pont szűkítésével együtt sem definiálható, legfőljebb megközelíthető, még ha korlátosan is. Az értekezés egészen átívelő alapgondolat szerint leszögezhetjük, hogy általános, átfogó, immanens jogi tartalmat a fenntartható fejlődésnek vagy fenntarthatóságnak tulajdonítani aligha lehet, de ez nem feltétlenül hiba. Nincs tehát több Bándi Gyula – amint erre Kilényi Professzor utal –, hanem számos értelmezés lehetséges, kisebb-nagyobb eltérésekkel, amelyek megnehezítik a megértést, és amelyek révén nehéz lehet pontos – legalábbis jogi szempontból pontos! – definíciót adni, magam erre nem is vállalkoznék. Ez nem jelent egyet a fenntartható fejlődés eszméjének kidobásával, csak arra mutat, mik a realitások és ezen belül is mennyire mások a realitások, ha nem politikai fogalmat, hanem jogi fogalmat és jogi tartalmat keresünk. Ha tehát politikai szempontok uralnák az értekezést – amint ezt Opponensem felveti –, könnyebb dolgom lenne, mert nem lenne szükség arra, hogy egybevessem a magas röptű fogalmakat a hétköznapi megvalósíthatósággal. A kérdéskör összetettsége – már jeleztem: fejlődés, szegénység, szociális biztonság, egészségügy, öslakosok, környezet, erőforrás, víz, béke, stb. – nem teszi ugyanis lehetővé, hogy konzisztens, egyértelmű rendszert állítsunk fel. A fenntartható fejlődés fogalma esetében konstans tartalmi, terjedelmi változásról van tehát szó, ami valójában egyben e fogalom differentia specifica-ja. Ezt számos forrással bizonyítottam, amelyekben a megközelítés változatossága, szempontjainak sokszínűsége és a következtetések sora reményeim szerint némiképp igazolja ezt a véleményt, amely persze vitára adhat okot és kell is adjon. Nem várhatom el természetesen, hogy mindenki azonosuljon azzal, amit leírtam, amint Bruhács Professzor több esetben vitába is száll velem, és nagyon remélem, teszik majd ezt mások is. De ez nem jelenti azt, hogy magam változtatnám nézeteimet oldalról-oldalra, hanem az általam felhasznált források ennyire változatosak és magamnak nehéz lenne erre nézve elítélően nyilatkozni, amikor megértem e változatosság alapjait.

Amit tenni lehet, és amit tenni is próbáltam, az nem más, mint hogy megkísérelek jogintézményeket, jogi tartalmat adni e fogalmi párnak, felsorolás-szerűen a teljességre törekedve, kifejtésként viszont a legfontosabbakra, a legbiztosabb pontokra szorítkozva. Mindezeket az értekezés bemutatása során részletesebben áttekintettem, itt tehát csak

megismétlem: környezethez való jog, szubszidiaritás, elővigyázatosság, integráció. Prugberger Professor már véleményének elején utal a globális kölcsönhatásokból adódó megítélési nehézségekre, és jó néven veszi, hogy a környezetvédelem és annak joga lett az a relatíve biztos pont, amely az értékelés és megmértetés funkcióját el tudja látni. Mindezekre tekintettel úgy vélem, ha lehet is más álláspontot megfogalmazni a fenntartható fejlődésre és annak jogi következményeire vonatkozó, az értekezésben megjelenített nézetekkel, nézeteimmel szemben, mint ahogy ezt Kilényi Professor teszi, ez még nem jelenti egyben azt, hogy az ettől eltérő megközelítés hibás, tudománytalan vagy nem logikus önmagában. Éppen ezért nem is fogadtam meg azt a tanácsot, amely az értekezés átírására irányult, mert akárhányszor is írnám át, az nem változtatna az itt az Olvasó elé tárt állásponton, amihez ragaszkodom.

Az értekezéssel kapcsolatos opponensi véleményekre a továbbiakban az egyes fejezetek rendszerében kívánok válaszolni, amint hogy jobbára az opponensek is így közelítenek.

Az első, rövidre szabott fejezet a fenntartható fejlődés fogalmának sokszínűségét vizsgálja – ez lehet valóban az a 'politikai' megközelítés, amit Kilényi Géza nem szívesen fogad. Másik két opponensem ugyanakkor ebben nem lát semmi kivetnivalót, lévén adott keretek között mozoghatunk csupán. Bruhács János külön is hangsúlyozza, mennyire bizonytalan a kiindulópont maga. Ő említi a nemzetközi környezetvédelmi szerződések példáját, amelyek még szélsőségesebbek is lehetnek, mint amint említtem – pl. nevezik 'vizióknak', vagy 'panacea'-nak, nem éppen pozitív módon. Bruhács Professor még hozzá is tesz újabb, izgalmas vonatkozásokat, a hetvenes évekig visszamenően. Az említett kiegészítések további kutatásra vezetnek majd, azokat feltétlenül hasznosítani fogom.

A fenntarthatóság jogával kapcsolatban ugyancsak Ő hangsúlyozza, hogy „A fenntartható fejlődés, mint politikai kategória kialakulása és konszolidációja szükségképpen nemzetközi jogi következményekkel is járt... A politikai és jogi kategóriák közötti különbséget azonban hangsúlyozni kell.” Ebben tehát még következetesebb megkülönböztetés lett volna indokolt. Köszönöm Prugberger Professor kiemelését, amely szerint az értekezésben aláhúdom, hogy mindazok az elvek, amelyek a nemzetközi forrásokban megjelennek, lényegében 'lex imperfecta' jellegűek – aminek jó példája a Bössel kapcsolatos ítélet maga. Ugyanerre lehet következtetni abból, amit Bruhács Professor fogalmaz meg, tehát, hogy az értekezés látens módon utal arra, hogy a legnagyobb baj az a környezetvédelmi – és így jobbára a fenntartható fejlődéssel foglalkozó – nemzetközi dokumentumokkal, hogy azok kötelező ereje hiányzik. Ezek a megjegyzések egyben azt is kiemelik, hogy mindeme vonatkozásokra a jövőben több figyelmet kell fordítani.

Bruhács János – aki bevezetőjében külön is hangoztatja nemzetközi jogász mivoltát – természetesen a nemzetközi jogi fejezettel és összefüggésekkel kapcsolatban számos további, általam nem vizsgált kérdést vet fel, amelyekre ugyancsak érdemes lesz a jövőben egyenként kitérni. Itt egyetlen mentségemet szeretném hozzá hasonlóan hangsúlyozni: magam pedig nem vagyok nemzetközi jogász, tehát a Bruhács Professor által felvetett izgalmas és messzire vezető gondolatokra itt és most aligha tudok részletesen válaszolni. Ilyen pl. a fenntartható fejlődés *soft law* vagy nem *soft law* megítélése, amelynek egyik alapvető elhatárolási ismérve lehet a tartalom jogi mivolta,

ami persze önmagában is nehezen megítélhető. Éppen erre utalok a felsorolt példák kapcsán, aminthogy arra is, hogy egyes elemek és elvek nem tartoznak a fenntartható fejlődésre specifikusan vonatkozó körhöz, de szerepük a fenntartható fejlődés kapcsán mégis kiemelten jelenik meg – ilyenre több példát hozok a II. fejezetben –, és ezek között vannak olyanok is, amelyek nem kétségesen tényleges jogot jelentenek – mint a vitarendezés békés útjainak keresése, mint ami távolabbi, a természeti erőforrások feletti szuverenitás, mint ami közelebbi kapcsolatban áll témánkkal, míg az emberiséget közösen foglalkoztató kérdéseknek még a pontos köre is alakulóban van. Ugyanakkor önmagában az a tény, hogy valami *soft law* még nem feltétlenül jelenti kötelező erejének teljes lehetetlenségét.

Az is kétségtelen, hogy Tanaka a Dél-Nyugat Afrika/Namíbia 1966-os jogvitában valóban rendkívül terjedelmes és nagyhatású különvéleményt fogalmazott meg, támogatva az elvek – pl. megkülönböztetés mentesség – tényleges nemzetközi jogi norma mivoltát az apartheid megítélése kapcsán, ellentétben Jessup bíróval, aki inkább elvként kezelte ugyanazt. A diszkrimináció mentességet és az elkülönítés elítélését Tanaka levezette az ENSZ Alapokmányból, illetve más határozatokból és nyilatkozatokból, mint olyan általános elveket, amelyek a nemzetközi jog forrásaiként tekintendők. Szerinte valóban az elvek – mint tehát akár a fenntartható fejlődés elve – elsőbbséget élveznek, ezek kell legyenek a legfontosabbak, ha a nemzetek feletti megközelítést tekintjük alaphelyzetnek. Nem túlzó szerinte, ha erre építkezve, a jogelvekre alapozva jelenik meg a szerződések és a szokásjog, mint az elvek manifestálódása. A kérdéses jogvita tartalmával kapcsolatban az egyenlőség lehet ilyen elv az emberi jogokkal összefüggésben. És az ilyen elvek kimondva-kimondatlanul is részei a jogértelmezés lényegének. Az apartheid jogszerűtlensége és indokolatlansága tehát levezethető ezen alapokból. Nem kell tehát az apartheid egész rendszerét tételesen vizsgálni, ha egyes elemeiben jogszerűtlen – az egyenlőség sérelmében és egyes egyéni emberi szabadságjogok sérelmében.

A fenntartható fejlődés egésze, de különösen annak összetevő jogi elemei, mint a környezethez való jog közvetett minősítése, vagy az elővigyázatosság elvének értelmezése maga is alapvető megközelítést jelent, és ebben a minőségében Tanaka véleményének figyelembevétele kedvezőbb helyzetet teremthet. A fenntartható fejlődés elve esetében azonban éppen annak tartalmi bizonytalansága aligha teszi lehetővé, hogy valódi jogforrásként lehessen kezelni. Természetesen örömmel fogadok ezzel ellentétes véleményeket is, amint köszönettel fogadom azokat a kiegészítéseket, figyelemfelhívásokat, amelyeket opponenseimtől kaptam.

Valóban, a nemzetközi jog számos más összefüggését is alaposabban fel kell tárni, sőt nyilván lehetett volna már az értekezésben is. Nem kétséges, Bruhács Professzornak igaza van abban, hogy a nemzetközi jog előtt az általam kiemelten vizsgált ILA Új Delhi nyilatkozat státusza önmagában is bizonytalan, de itt és most inkább annak tartalmára, mintsem jogi helyzetére koncentráltam. Az sem kétséges, hogy a természeti erőforrások feletti szuverenitás és károkozás tilalma, illetve a megosztott természeti erőforrások ésszerű és méltányos hasznosítása van, ahol a lábjegyzetekbe szorul – mint ezt Ő kritikaként fogalmazza meg –, de mentségemre szolgál, hogy ennek előtte némileg többet foglalkoztam vele (a II. 1 pontban), de még így sem eleget. A szuverenitás az erőforrások felett, illetve az olyan szomszédjogi – elnézést kérek a belső

jogra jellemző fogalmazásért – típusú elvek, mint a *sic utere tuo* elve, vagy éppen a megosztott erőforrások hasznosítása kapcsán még mindig nem kellően tisztázott frontvonalak nyilván önmagukban is alkalmasak lennének nem is egy doktori értekezés témájának. E tekintetben azonban nem ad elegendő muníciót az ICJ sem. A Bős-Nagymaros ügyben ugyan a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés irányvonalát is elfogadja a Bíróság, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a *pacta sunt servanda* is döntési jogalappá váljon, anélkül, hogy ezek között érdemben valamiféle fontossági sorrend került volna felállításra. Általánosan elismert ezért, hogy az ítéletnek valójában nincs nyertese.

Az Uruguay folyó papírmalmai (2010) is szóba kerülhetek volna, hiszen a bősi ítélet után az ICJ ebben építhette tovább a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos álláspontját, de nem igazán történt előrelépés. A fenntartható fejlődés tekintetében a gazdasági és környezeti vonatkozások közötti egyensúly kialakítása került előtérbe, és a megközelítés nem próbált szélesebb horizonton gondolkodni. A határokkal megosztott erőforrások – jelen esetben a folyó – közös hasznosítása központi kérdés volt, és ezt a Bíróság a fenntartható fejlődés központi elemeként is aposztrofálta, kiemelve ezzel kapcsolatban az immár nemzetközi jogi eszközként elismert környezeti hatásvizsgálat szerepét. Ebben a vonatkozásban jól érzékelhető, miként kerülnek 'beljebb' a nemzetközi jog szövetébe az egyes jogintézmények, illetve elvek – mint ennek kapcsán a megelőzés fontossága. Persze a Bíróság figyelme arra már nem terjedt ki, mennyire alkalmas a célnak mindaz, amit környezeti hatásvizsgálatnak mondanak. A Bíróság ugyanakkor a társadalmi részvételt, amely minden valamirevaló hatásvizsgálat immanens része, nem tartotta jogilag kötelezőnek. A fenntartható fejlődés ebben az ítéletben sem jelent jogilag kötelező normát, csak célkitűzést. Mindez tehát sajnos nem oldja fel a kétségeket.

Szintén legalább egy értekezésnyi anyagot találhatunk abban a kérdésben, vajon miként változik a szuverenitás koncepciója az erőforrások hasznosítása, illetve ezzel összefüggésben a mások jogainak tiszteletben tartása kapcsán, nem is szólva a fentebb is megjelenő megosztott erőforrások esetéről. Már a Stockholmi Nyilatkozat 21. elve szól az erőforrások kiaknázásának jogáról, a károkozás tilalmával együtt, illetve a szuverenitás és felelősség kérdése több más nemzetközi dokumentumban megjelenik, mint pl. az 1982-es Tengerjogi Egyezmény 192. cikkében, a tengeri környezet megóvásának kötelezettségéről. Mindez összefüggésbe hozható a fenntartható fejlődés jogi kérdéseinek sorában szereplő olyan elemekkel, mint az emberiség közös öröksége vagy az emberiséget közösen foglalkoztató tényezők. Az ICJ un. tanácsadó véleménye a nukleáris fegyverek használatával kapcsolatban (1996) kiemelte az államok környezetvédelemhez kapcsolódó felelősségét az olyan területekre nézve, amelyek más államot vagy egyik államhoz sem tartozó területeket érintenek, és tette ezt úgy, hogy egyben a nemzetközi környezetjog alapvető részeként is elismerte ezt a kötelezettséget.

Az mindenesetre kétségtelen, hogy számos olyan probléma van, amelynek további vizsgálata, elemzése szükséges lesz a jövőben a fenntarthatóság/fenntartható fejlődés jobb megközelítése érdekében. Ennek során lehet pótolni azt a hiányosságot, hogy a vizsgált öt dokumentum eltérő nemzetközi jogi mivoltára nem mutattam rá, amivel kapcsolatos kiegészítéseket és figyelmeztetéseket köszönöm. Külön öröm, hogy Bruhács Professzor is igazat ad abban, hogy jogforrási jellegük különbözőségei ellenére az öt dokumentum sok tekintetben tartalmi összhangot mutat, kulcsterületeik nem

térnek el, a részletek kimunkálásában persze vannak különbségek.

A következő fejezetben körvonalazott reziliencia nem jelenti a fenntartható fejlődés új útját, nem jelenti azt sem, hogy ennek révén kerülne háttérbe a fenntarthatóság, hanem új nézőpontú intézményi megközelítést, ami valójában távolról sem új. Prugberger és Bruhács Professzorok is külön kiemelik ennek fontosságát, támogatóan nyugtázva azt a tényt, hogy ez is bekerült az értekezésbe, az üzenet így eljutott a befogadókhoz.

Az etikai háttér ismét kiemelten szerepel mind Bruhács János, mind Prugberger Tamás opponenseknél, bár Prugberger Professzor még további etikai szempontokat is szívesen látott volna, így más egyházak nézeteit. Ebben az opponensnek teljesen igaza van, mentségemre szolgáljon, hogy részben inkább érzékeltetni kívántam az etikai háttér fontosságát, nem vállalván fel a részletes elemzést, részben pedig éppen ezért ott tettem erre kísérletet, ahol teljesebb ismeretekkel rendelkezem. Ez persze kissé kényelmes megközelítést jelent, de arra mégis elegendő volt, hogy jól illusztrálja, milyen fontosságot tulajdoníthat az erkölcs, és annak egyházban intézményesült formája a fenntarthatóságnak, amelyben valójában saját eredeti etikai hozzáállásának megerősítését látja. Ugyanezt nyugodt szívvel elmondhatjuk más vallásokról is, a zsidó-keresztény körtől az iszlámon át a keleti egyházakig, illetve akár a természetközeli népek hitében megjelenő környezeti kötődésig.

Arra már utaltam, hogy miért kapott nagyobb hangsúlyt az EU politikai és jogi rendszere. Itt jelennek meg mindazok a fogalmak és összefüggések, amelyekkel Kilényi Professzor kissé lesújtóan – és sok tekintetben igaza van – állapítja meg, hogy akik nem szeretik kellőképpen a fenntartható fejlődés fogalmát, kitalálnak olyasmiket, mint a fenntartható növekedés, vagy az egyes szakterületeken a fenntartható kiaknázás vagy fenntartható erdőgazdálkodás. Természetesen felfogható mindez úgy is, hogy a fenntartható fejlődés teljes elfogadása előtt tovább osztódik, mint a környezethez való jog vízhez való jogra, szanitációhoz való jogra, stb. Ez bizonyára erősítheti is, de legalább annyira gyengítheti is az alapkoncepciót. Erősítheti, mert hozzáad és pontosít, gyengítheti, mert egyben szeleteket hasít ki belőle. Mindez csak az összefüggések teljes feltárása esetén értékelhető igazán, de ezen összefüggések nagyon nehezen jelennek meg, a gyakorlat – amint Kilényi Professzor szintén megjegyzi a CJEU ítéletei kapcsán – nem igazán alkalmas ezen rendszerelemek helyretételére. Bruhács Professzor szerint az EU jogi vonatkozásokhoz nehéz lenne bármit is hozzátenni, amit elismerésként könyvelek el. Prugberger Professzor pedig ugyancsak kiemeli, hogy levonható az a megalapozott következtetés az EU jogi elemzésből, hogy 'túlnyomóan deklarációk születtek, amelyek tele vannak ellentmondásokkal'. A fenntartható növekedés gondolatának veszélyei mindhárom opponensnél valamilyen formában szerepelnek, és csatlakoznom kell Bruhács Jánoshoz, aki szerint nyilvánvaló a környezetvédelmi érdekek folyamatos térvészése, ennek súlya a fenntartható fejlődés egészében szerinte egyharmadra csökkent. Így nem tekinthető túlzásnak Krämer pesszimizmusa a hetedik akcióprogram kapcsán, amit Kilényi Professzor ugyan tudománytalan nézetnek tekint, mert ez is része ebben az olvasatban a fenntartható fejlődést ért egyfajta támadásnak, de valójában nem magát a fenntartható fejlődést ostromozza ez sem, hanem annak a politika általi folyamatos átértékelését.

Érted haragszom és nem ellened – mondhatom én is József Attilával.

Az EU jog és joggyakorlat kapcsán is érzékelhető, mennyire nem lehet minden fogalmat pontosan meghatározni, annak egyértelmű tartalmat adni. A hulladék fogalma, illetve annak fogalmi köre egyik kedvencem e tekintetben, amelynek értelmezése újra és újra előkerül, Vesosso-Zanettitől az Erika esetig és ehhez minden évben társulnak újabb értelmezési problémák, izgalmas bírói döntések. Amikor tehát nem szorgalmazom a kérdéses fogalmak további pontosítását, amit Prugberger Professzor szívesen látna, akkor valójában kissé pragmatikus megoldást választok, és lehet, hogy opponensem intelmei alapján mégis alaposabban el kell gondolkodnom egy konzisztensebb fogalmi rendszer kialakításán. Erre talán esélyt ad az az ugyancsak Általa megfogalmazott elismerés, amely szerint teljesen újszerű látásmóddal és helytállóan ragadja meg az értekezés, méghozzá jogász szempontról, a fenntartható fejlődés mibenlétét, tehát az itt összegzett megfelelő alapként szolgálhatnak egy határozottabb rendszer kialakítására. Ezen elemek jó része a jogtudományi nézetek fejezetében található meg.

Az értekezés második, B. részében az egyes kiemelt területek részletesebb bemutatására került sor, amely nem feltétlenül szerencsés megoldás – amint ezt Prugberger Professzor kissé nehezményezi. Mindenesetre, amint előre jeleztem, válogatok, így lesz igaza a címnek, hogy 'egyes' jogi szempontokat vizsgál az értekezés, ami persze nem jelenti azt, hogy mások is ne lennének egyképpen fontosak.

Elsőként a környezethez való jog, a generációs méltányossággal egyetemben kerül előtérbe. Erre a párosításra nézve Bruhács Professzor logikus rendszert emleget, sőt egyebekben is ezt a fejezetet kiemelten jónak tekinti. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne további szempontokat beilleszteni. Prugberger Professzor szerint még jobban lehetne kimutatni a meglévő alkotmányos alapjog létét, ezzel összefüggésben többet említve más törvényeket is, mint amilyen a környezetvédelem. Bruhács Professzor több téren további részletezést várna el, így a jövőben ki lehetne munkálni a szociális fejlődéshez és társadalmi haladáshoz fűződő kapcsolatokat.

Ugyancsak továbbgondolásra érdemesnek tartja a kétféle generációs méltányosság kérdését, amelynek központi eleme lehetett volna a méltányosság fogalmának alaposabb feltárása. Ezt mindenképpen figyelemre méltó észrevételként kezelem, amint azt a sajátos ellentmondást is, ami a bizonyos szempontból nyilván nagyon leegyszerűsítő generációs felosztás anomáliáira utal. Az Opponens figyelmeztetése arra, hogy maga az EJEB a környezethez való jog értelmezésére messze nem egy ún. harmadik generációs jog kapcsán, hanem nagyon is az első generációs jogokon keresztül jut el, több mint releváns, lévén az egyik individuális, a másik kollektív jog. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne reális kérdés az emberi jogok csoportosításának, akár generációkba sorolásának igénye, de amint a fenntartható fejlődés más jogi vetületei, ez is olyan térréteg önmagában, amely nem közelíthető meg egysíkián. Magam sem erre gondoltam, így köszönettel üdvözlöm azt, hogy figyelmeztet néhány pontosítást jelentő kérdésre. Ilyen a meglévő etikai, természetjogi és jogpozitivisták felfogás mellett a szociológiai vagy ideológiai nézőpont megjelenítése, amely persze nem teszi egyszerűbbé a kutató feladatát. Hasonlóan más, fentebb említett, felvetésekhez ezek a megjegyzések a további munkát segíthetik, tehetik alaposabbá. Mindenesetre a környezethez való jog kérdése örökzöld téma, akár annak tartalmi, akár eljárási garanciáit, összetevőit vesszük is szemügyre. Olyan összefüggések kerülhetnek elő, mint az emberi méltóság és annak tényleges tartalma – amely ugyancsak nem

nélkülözheti a környezeti vonatkozásokat – vagy az itt tudatosan nem részletezett társadalmi részvétel, illetve szélesebb értelemben a környezeti demokrácia.

A szubszidiaritás számomra sokkal mélyebb és sokkal inkább alkalmas arra, hogy a nemzetközi – esetünkben sajátosan EU – összefüggésektől a helyi közösségek, társadalmi csoportok szintjéig haladjon. Magam a fenntartható fejlődést nem tekintem csupán nemzetközi kategóriának, noha származását tekintve internacionális, globális, de ezzel együtt átszővi az élet valamennyi területét. A következőkben még néhány apró adalékkal kívánok hozzájárulni a kép teljességéhez.

A fenntartható fejlődés az emberért van, vagyis valójában azt a közjót tűzi ki célul, amivel kapcsolatban XXIII. János pápa fogalmazott meg lényeges gondolatokat a *Mater et Magistra enciklikában*<sup>1</sup>, tovább erősítve a szubszidiaritás követelményét: „20. Ami az Államot illeti, létének értelme (raison d'être) a közjó megvalósítása ... Kötelessége minden ember jogainak védelme, különösen a gyengébbeké, dolgozóké, nőké és gyerekeké....” Anélkül, hogy a logikai renden most végigmennénk, a konklúziót érdemes kiemelni: „53. Az igazgatás, ösztönzés, koordináció, ellátás és integráció munkájában a vezérelv a „szubszidiaritás funkcionális elve” kell legyen, ... 55. De akármilyen kiterjedt és messze ható befolyása is van az Államnak a gazdaságra, ez sohasem gyakorolható oly módon, hogy megfossza az egyes állampolgárt cselekvési szabadságától. Inkább bővítse szabadságát, miközben hatékonyan biztosítja a személyek jogait. ...” Ugyancsak XXIII. János a *Pacem in terris* enciklikában kiemeli<sup>2</sup>: „62. Ezenkívül akik az állam kormányzatát viszik, fő feladatuknak tartásuk, hogy azokat a jogokat, amelyekkel az emberek egymással közösséggé egyesülnek, alkalmasan és megfelelően úgy állapítsák meg és szabályozzák, hogyha a polgárok jogait érvényesíteni akarják, ez másokat jogaikban ne háborítson; hogyha valaki védi a jogát, az ne zavarjon másokat kötelességei teljesítésében; végül is kötelessége a jogokat csorbíthatatlanul megőrizni, ha pedig megsértették, vissza kell állítani sértetlenségébe.” És ezzel már olyan területekre is eljutunk a szubszidiaritással összefüggésben, mint a szolidaritás, ami ugyancsak nemzetközi és helyi feladat egyszerre.

A szubszidiaritás szervesen összekapcsolható az értekezésben kiemelt más területekkel. Különösen jól példázza a reziliens, adaptív gondolkodás iránti igény a szubszidiaritás, tehát a megfelelő döntési szintek kialakításának fontosságát. E tekintetben érdemes visszanyúlni egy régi, a környezetvédelem terén jól ismert szerzőhöz, és az ő érveléséhez – nem más, mint Schumacher<sup>3</sup> –, aki így összegezte gondolatait: „A fenti megfontolások adják a háttérrel ahhoz, hogy kísérletet tegyek a nagyméretű szervezetek elméletének megfogalmazásához. Ezt most olyan formában teszem, hogy felállítok öt alapelvet. Az első alapelvet a *szubszidiaritás elvének* vagy a *segédfunkciók elvének* nevezik ... A magasabb szintnek nem szabad magába olvasztania az alacsonyabb szint szerepkörét...” Nem folytatom most a „kicsi szép” gondolatsorának részletezését – a védelmezés, azonosítás, ösztönzés és az ún. középaxióma elvei jönnek sorra –, csak az elv sokoldalúságára szerettem volna a figyelmet irányítani.

<sup>1</sup> MATER ET MAGISTRA, XXIII János enciklikája a kereszténység és társadalmi haladás kérdéséről, 1961. május 15.

<sup>2</sup> PACEM IN TERRIS, XXIII. János pápa enciklikája az igazságon, igazságosságon, szereteten és szabadságon felépítendő békéről a nemzetek között, 1963. november 4.

<sup>3</sup> SCHUMACHER, Ernst F.: *A kicsi szép*, KJK Budapest, 1991. 250–259. old

Az elővigyázatosság elvének kifejtését Bruhács Professzor külön is kedveli, és felhívja a figyelmet a nemzetközi jogbeli megjelenés megfelelő értelmezésének fontosságára, amely a soft law és a normatív érték között változik. Prugberger Professzor magát az elvet kissé ráérzés-szerűnek, emocionálisnak és ezért kockázatosnak ítéli, ami sok tekintetben jogos aggodalom, mégis azt kell mondjuk, hogy a környezetvédelemből kilépve ennek az elvnek a fenntartható fejlődés alapjai között kell szerepelnie, mert központi kérdése valóban a kockázat, pontosabban az, milyen mértékű kockázatot vállalhatunk fel a beavatkozás vagy a be nem avatkozás között lavírozva. Szeretem ezt az elvet a 'bűnösség vélelmének' tekinteni, aminek számos izgalmas jogi kérdés lesz a következménye, mint különösen a bizonyítási teher alakulása és annak a közjó és közérdek mentén való átrendeződése. Az elv a jogérvényesítés kereteit tágítja, tehát elvárja a feltételek, garanciák pontosítását, megvalósításában a kockázat szintjének növekedése és a védett érdek érzékenysége együttesen befolyásolja a bizonyítás határait és legitimációt ad a hagyományos jogfelfogás szerint látszólag jogszerű tevékenységek korlátozására, mindenki érdekében, az arányosság keretei között.

Az integráció elve maradt utoljára, amelyre nézve nem érkezett érdemi észrevétel. Ez nyilván nem annak tudható be, hogy ne lehetnének e fejezetnek kritikus pontjai, hanem inkább annak, hogy az Opponensek az értekezés végén már kissé belefáradtak, ami azonban nem jelenti azt, hogy e fejezettel is teljes mértékben elégedett lehetnék, hiszen számos ponton indokolt annak továbbfejlesztése.

Válaszom végén ismételten szeretném megköszönni az Opponensek erőfeszítéseit, akár támogattak, akár nem, a figyelemért és az érdemi hozzászólásokért csak hálával tartozhatom. Remélem, jelen válaszomat is kedvezően fogadják. Számos ötletet, javaslatot kaptam a továbbiakhoz, amelyek egyikére-másikára fentebb kitértem, de mindegyik megszívlelendő és segít a téma továbbvitelében. Köszönet érte.

2014. április 7.

Bándi Gyula